ПАХТАЧИЛИК ТАРИХИНИНГ АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИДА ЁРИТИЛИШИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

(Фарғона области мисолида)

А.Мирзаев

Мақолада колониал даврда Туркистон ўлкасида, хусусан, Фарғона областида пахтачиликнинг ривожланиши тарихининг айрим масалалари архив ҳужжатларини манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил этган ҳолда баён этилган.

Калит сўзлар: *мустамлака даври, канцелярия, архив, фонд, суғориш тизими, пахта даласи, қўриқ ерлар, верст, десятина, пуд.*

В статье путем анализа архивных документов с источниковедческой точки зрения, изложены некоторые вопросы истории развития хлопководства в колониальный период в Ферганской области Туркестанского края.

Ключевые слова:*колониальный период, канцелярия, архив, фонд, оросительная система, хлопковое поле, целинные земли, верста, десятина, пуд.*

Through the analyses of archival documents, from a source-study point of view, some issues of the history of the development of cotton growing in Ferghana region of Turkestan daring in the colonial period, are set forth.

Key words: *colonial, office, archive, fund, irrigation system, cotton field, virgin lands, verst, desyabina, pood.*

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев «Барчамизга маълумки, ҳар бир суверен давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Бу тарих, бу маданиятнинг ҳақиқий ижодкори, яратувчиси эса ҳақли равишда шу мамлакат халқи ҳисобланади. Ўзбек халқининг неча минг йиллик тарихида қандай мураккаб даврлар, оғир синовлар бўлганини барчамиз яхши биламиз»[1.5], - деб таъкидлайди.

Туркистон истило қилинган дастлабки вақтдан бошлаб чор Россияси ўлкани бойлик орттириш манбаи деб билди. Метрополиянинг иқтисодий сиёсати Россия саноатини мунтазам хом ашё билан таъминлаб туриш мақсадида пахтачилик, қишлоқ хўжалигининг саноатбоп маҳсулот берадиган соҳаларини ривожлантириш, ер ислоҳоти ўтказиш йўли билан натурал хўжалик ривожланиш имкониятларини чеклаш, саноат маҳсулотларини сотиш учун кенг бозорлар яратиш, маҳаллий ҳунармандчиликнинг тўқимачилик саноат маҳсулотлари билан рақобат қиладиган соҳаларини тугатиш мақсадларини кўзлади. Бу сиёсатдан Россия тўқимачилик саноатининг корчалонлари, дворян – помешчиклари, рус буржуазияси манфаатдор эди. Шунинг учун чор маъмурияти ўлкада пахтачилик саноатини ривожлантириш учун маблағларини аямади [2.276].

Пахта яккахокимлигини ўрнатиш мақсадида Туркистондан Россияга юбориладиган пахтадан бутунлай бож олинмайдиган бўлди. 1879 йилдан эса бож йиғими ҳар бир пуд пахтадан 40-50 тийин миқдорида белгиланди. Солиқ олишда ҳам пахтакорларга айрим имтиёзлар берилди. Молия вазирлиги рус буржуазиясининг Туркистон пахтачилигини ривожлантиришдаги ҳаракатларини фаол қувватлаб турди [3.298].

Маълумки, архив ҳужжатларига асосланадиган ҳар қандай тарихий тадқиқот библиографик маълумотлар ёрдамида мавзуга оид адабиётларни ўрганишдан бошланади. Адабиётларни ўрганиш жараёнида тадқиқотчи архив манбаларидан келтирилган иловаларга эътибор қаратади. Таъкидлаш жоизки, Туркистон ўлкасида, хусусан, Фарғона водийсида мустамлака даврида пахтачиликнинг ривожланиши тарихи атоқли тарихчи олим Ҳамид Зиёев томонидан батафсил ўрганилган [4].

Мустақиллик туфайли республикамиз, халқимиз тарихига қизиқиш кескин ортди [5.56]. Шу боис ҳам Фарғона водийси бўйича мустамлака даври тарихини ёритиш учун зарур ҳужжатлар ва материаллар, далиллар ва мисоллар архивлардан, даврий матбуот ҳамда эълон қилинган манбалардан олинди.

Тарихчи Б.Эргашев томонидан мустақил Ўзбекистон манбашунослик фанида илк бор Россия империясининг Туркистон ўлкасидаги колониал сиёсатини бошқарув тизимида ўзига хос ўрин тутган Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси-нинг иш юритиш фаолиятига оид архив ҳужжатлари тарихий манбашунослик нуқтаи назаридан батафсил таҳлил этилган [6].

Мустамлакачилик даврида тарихий манбаларнинг хили ва тури кўпайди. Туркистонда фаолият кўрсата бошлаган мустамлакачилик маъмуриятининг барча бўғинларида хилма-хил иш юритиш ҳужжатлари яратила бошланди. Қонун чиқариш

актлари билан бирга бу ҳужжатлар муҳим тарихий манбалар қаторига киради [7.116].

Ҳужжатли материалларнинг мазмун-моҳиятини ўрганиб чиқиш жараёнида давлат муассасаларининг, биринчи навбатда юқори ва марказий идораларнинг тарихига мурожаат қилиш зарурати юзага келади. Бу эса ҳужжатларда топилмаган, ҳукумат доираларида у ёки бу масалани ёхуд қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнидаги маълумотлар билан тўлдириш учун зарур бўлади. Тадқиқотчи ўзининг мавзусига боғлиқ ҳолда давлат муассасасининг тарихи билан бевосита қизиқиши мумкин [8.69].

Муаллиф ушбу мақолани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивидаги 1-фондда сақланаётган Туркистон генерал-губернатори канцелярияси фаолиятига тегишли айрим ҳужжатли манбалар асосида Фарғона вилоятида колониал даврда пахтачилик ривожланиши тарихининг айрим жиҳатларини таҳлил этишга ҳаракат қилди.

Маълумки, Туркистон, жумладан, Фарғона қишлоқ хўжалиги барча тармоқларининг ривожланиши сунъий суғориш ишлари билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса, пахтанинг серҳосил бўлиши, пахта майдонини кенгайтириш, қўриқ ерлар ўзлаштириш ва бу ерларни янги пахта майдонига айлантириш ишлари янги суғориш базаларини вужудга келтиришни талаб қилади [9.22].

1893 йилда Туркистонда савдо-саноат ишларини юритиш учун мавжуд шароитлар билан танишгани Тошкентга келган Ўрта Осиё темир йўл экспедициясининг бошлиғи М.Фёдоров, Туркистон генерал-губернатори А.Б.Корольков номига 1893 йил 16 октябрда юборган 6475-сонли хатида ўлкадаги асосий иқтисодий вазифа – пахтачилик соҳасини ривожлантиришда ирригация тизимининг тутган ўрни ва пахта экини майдонларини кенгайтириш имконияти масалаларига ўлка маъмурияти раҳбарларининг муносабати хусусида маълумот тақдим этишни сўраган.

Ушбу хат бўйича, Туркистон генерал-губернатори канцелярияси ирригация қисмининг алоҳида топшириқлар бўйича амалдори И.Петров томонидан тайёрланган маъруза 1893 йил 19 ноябрда №62 рақами билан қайд этилган бўлиб, унда барча суғориладиган ерлардан аҳоли қишлоқ хўжалиги экинлари, асосан, пахта етиштириш учун фойдаланиши туфайли жорий йилда ҳатто асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлган буғдойнинг етишмаслиги сезилгани маълум қилинган. Келгусида бошқа экин турларига зиён келтирмаган ҳолда пахтачиликни кенг кўламда ривожлантириш учун ўлкада қўшимча, янги суғориш тизимларини яратиш ҳисобига пахта майдонлари ҳажмини кўпайтириш зарурлиги таъкидланади. Бу ишда, аввало, Сирдарё оқиб ўтадиган ҳудудлардаги пахта етиштириладиган минтақада яна қанча ўзлаштирилиши лозим бўлган ерлар мавжудлиги масаласига аниқлик киритиш кераклиги билдирилган.

Мавжуд пахта майдонларининг суғорилишида Сирдарё областининг Тошкент уездида жойлашган Зах ариқ тизими амалда ўзини тўла оқлаётгани мисол қилиб кўрсатилган. Суғориладиган ерлар ҳажмини яна 20 фоизга ёки 100.000 десятинага кўпайтириш ҳисобига келгусида ўлкада фақат пахта майдонларининг ҳажми 400.000 десятинани ташкил этиши баён этилган.

Ўлкадаги ҳудудларнинг чегараларини белгилаш бўйича собиқ комиссиянинг 1881 йилдаги маълумотларига кўра, Фарғона областида 219.011 десятина, Тошкент уездида эса 42.480 десятина қўриқ, яъни партов ер майдонлари бўлган.

Фарғона областида келгусида пахтачиликни ривожлантириш мақсадида ўзлаштирилиши кўзда тутилган ер майдонлари ҳақида сўз юритилиб, Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган Балиқчи волостининг Мингбулоқ қишлоғидан то Маҳрам қишлоғига қадар бўлган, узунлиги 150 верста ва эни 7 верста масофада жойлашган, 1050 кв. верстани ташкил этган бу текис ер майдони пахтачилик учун сўзсиз равишда қулай эканлиги, суғориш ариқлари ўтқазилганидан сўнг пахта экин майдонларининг ҳажми 60.000 минг десятинага етиши, ҳар десятинани суғориш учун сарфланадиган харажат 30 рублдан, жами 1.800.000 рубль талаб этиши таъкидланади.

Шунингдек, хатда келгусида пахтачиликни ривожлантириш мақсадида суғорилиши кўзда тутилган, давлатга қарашли бўш ерларнинг энг катта майдони Самарқанд вилоятининг чегараларидаги Мирзачўлда (Голодная Степь) жойлашган эди. Шундай қилиб, Фарғона вилоятида 100.000 десятина ва Мирзачўлда 400.000 десятина қўшимча ер майдонларининг суғорилиши ўлкада пахтачиликнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлиши билдирилган [10.1-5].

Америкадан келтирилган янги навнинг бозор нархи бирмунча оширилди. Пахтакор районларга арзонлаштирилган ғалла келтириш, Мирзачўл ерларини ўзлаштириш учун сув чиқариш каби тадбирлар кўрилди [11.13].

Пахтачиликнинг ривожланишида чор ҳукуматининг 1878 йилдан бошлаб чет мамлакатлардан олинадиган пахтага бож солиши муҳим ўрин эгаллаган. Ўзбек пахтасидан эса бож олинмаган [12.145].

Энди эса Фарғона областида америка навли пахта экиладиган ер майдонларидан олинадиган ер солиғини ошириш бўйича Фарғона вилояти ҳарбий губернатори томонидан кўтарилган ва юқори ҳамда марказий бошқарув органлари миқёсида муҳокама қилинган масалани архив ҳужжатлари асосида таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Россия империяси Молия вазирлиги Солиқлардан олинадиган даромадлар департаментининг II бўлимида 1904 йил 26 августда № 8794 рақами билан қайд этилиб, Туркистон генерал-губернатори номига Тошкентга жўнатилган хатда юқоридаги масала баён этилган. Хат Туркистон генерал-губернатори канцелярияси кириш ҳужжатлари журналида 1904 йил 7 сентябрда 8614 рақами билан рўйхатга олинган. Умуман олганда, муҳим тарихий манба ҳисобланган губернаторларнинг ҳисоботлари, тадқиқот мавзусининг маълум масаласи билан чегараланиб, маълум бир минтақалар тарихини ўрганишда зарур аҳамиятга эга бўлади [13.74].

Хат мазмунига кўра, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг 1903 йилдаги ҳолат бўйича Россия императорига тақдим этган ҳисоботида, америка навли пахта экини етиштириладиган ерлардан олинадиган давлат ер солиғи миқдорини ошириш зарурлиги тўғрисидаги таклифи, император Александр III нинг эътиборини тортган. Ҳарбий губернаторнинг фикрича, Фарғона вилоятида пахтачилик соҳаси ривожланишда юқори даражага етган, шунинг учун ушбу соҳага берилган имтиёзларни бекор қилиш тавсия этилган. Чунки ўлкада амалдаги қонунларга кўра пахта экилган ер майдонларидан олинадиган солиқ умумий даромаднинг 10 фоизи эмас, балки буғдой, арпа ва шу каби экинлар билан банд ерлар билан бир хил, яъни 1,9 фоиз миқдорида олинган. Ҳарбий губернаторнинг мулоҳазаси бўйича, агарда вилоятдаги пахта экиладиган ер майдонларидан ялпи даромаднинг 10 фоизи миқдорида солиқ ундириладиган бўлса, Фарғона вилояти бўйича давлат фойдасига ундириладиган ер солиғи амалдаги 500 минг рублдан то 5 миллион рублгача кўпайиши мумкин эди.

Фарғона ҳарбий губернатори томонидан кўтарилган ушбу масала ўрганилиб, қуйидаги маълумотлар келтирилган: 1879 йилдан бошлаб Туркистон ўлкасида америка навли пахтани экиш бўйича тажрибалар ўтказилган ва дастлабки йилларда ўлкадаги пахтачилик соҳаси ҳеч қандай имтиёзларга эга бўлмаган. Мамлакатда пахта етиштириш масаласига эътибор қаратган император Александр III 1890 йилда собиқ Молия вазири, махфий маслаҳатчи Вышнеградскийга Туркистон ўлкасига сафари чоғида ўлкадаги пахтачиликнинг ривожланиши билан яқиндан танишиш тўғрисида топшириқ беради. Гарчи империяга чет эл пахтаси импортидан божхона солиғи ҳар йили 8 миллион рубл миқдорида даромад келтирган бўлса-да, асосий мақсад, мамлакатдаги тўқимачилик фабрикаларини чет эл пахтасига бўлган қарамликдан озод этиш бўлган.

Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низомга айрим ўзгартиришлар киритиш бўйича 1900 йил 10 июнда қабул қилинган қонунда ҳам пахта плантацияларига нисбатан солиқ имтиёзларини қўллаш масаласи кўтарилган бўлса, 1891 йил 11 июлдаги қонунда пахтачилик тармоғи учун яратилаётган енгиллик-имтиёзлар вақтинчалик чора-тадбирлар бўлмасдан, балки мазкур соҳани барқарор ривожлангунига қадар мунтазам давом этиши таъкидланади.

Деҳқончилик Департаментининг расмий маълумотларига кўра, Туркистон ўлкасининг 3 та вилоятидаги умумий ер майдонлари 3134691 десятинани ташкил этиб, 1902 – 1903 йиллар мобайнида жами 186800 десятинага пахта экилган. Ҳолбуки, маълумотларда келтирилишича, айтиб ўтилган вилоятларда суғориш учун яроқли ҳисобланган, пахтачиликнинг ривожланишида муҳим ўрин тутиши мумкин бўлган яна қўшимча 748500 десятина ер майдони мавжуд эди.

Мамлакатдаги тўқимачилик фабрикалари ва пахта тозалаш заводлари томонидан истеъмол қилинадиган пахта миқдори йилига 17 миллион пудга, чет элдан ташиб келтириладиган тола эса ўртача 10 миллион пудга етиб борган, бу эса ички бозорда зарур бўлган пахтанинг деярли 3/5 қисмини ташкил этган.

Деҳқончилик Департаментининг пахта хусусида юқорида келтирган маълумотномаларидан кўриниб турибдики, шу вақтга қадар зараркунандалар ва касалликлар пахтага бирор бир жиддий зиён келтирмаган, бу эса америка навли пахта экини майдонларини кенгайтириш учун қулай шароит мавжудлигини англатади.

Туркистонда пахта етиштириш майдонларини кенгайтириш шунинг учун ҳам мақсадга мувофиқ бўладики, Оренбург – Тошкент темир йўли қурилишининг якунланиши билан Россиянинг ички губернияларидан Туркистонга арзон буғдой маҳсулотини ташиб келтириш имконияти юзага келади. Натижада ўлкадаги буғдой экиладиган майдонларда ҳам пахта етиштирилиши йўлга қўйилади. Молия Вазири, статс-секретарь В.Коковцевнинг юқорида келтирилган мулоҳазаларини инобатга олиб, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг таклифларини амалга оширишнинг ҳали мавриди эмаслиги ва даргумонлиги хусусида хулосага келинган.

Шунингдек, Деҳқончилик ва Давлат Мулклари Вазирлиги ўзининг 1904 йил 18 сентябрдаги 707-сонли жавоб хати ва Туркистон генерал-губернатори ўзининг 1904 йил 4 декабрдаги 11222-сонли алоқа хати орқали кўриб чиқилаётган масала бўйича Молия Вазирлигининг фикрига тўла қўшилишган [14.1-10,13-20].

Мазкур фонд материалларида пахта зараркунандаларига қарши кураш тўғрисидаги маълумотлар ҳам учрайди. Туркистон генерал-губернатори канцелярияси бошқарувчиси, 1905 йил 13 сентябрда Туркистон ўлкаси Деҳқончилик ва Давлат мулклари бошқармасининг қишлоқ хўжалик ишла-

ри бўйича мутахассиси, агроном С.В.Понятовский номига жўнатган 8847-сонли хатда, Ярославль Катта Мануфактурасининг вакили Курилов томонидан тақдим этилган ғўза кўсаклари намуналарини текшириб, ўрганиб чиқиб ўлка генерал-губернаторига маълумот беришлик сўралган. С.В.Понятовский томонидан 1905 йил 24 сентябрда юборилган 206-рақамли жавоб хати Туркистон генерал-губернатори канцеляриясида 1905 йил 27 сентябрда кириш журналида 9546 рақами билан қайд этилган. Хатнинг мазмунига кўра, агроном С.В.Понятовский ғўза зараркунандасини аниқлаш ва унга қарши кураш чораларини белгилаш учун Санкт-Петербургдаги Марказий фитопатология станцияси мудири, миколог (микробиолог) А.А.Ячевскийга ва Тифлислик мутахассис Спешневга маҳаллий ғўза навларининг зарарланган намуналарини текшириш учун жўнатган. Тегишли жавоб олингач эса, С.В.Понятовский томонидан Канцелярияга 1905 йил 4 ноябрда юборилган 229-рақамли хат, у жойда 1905 йил 5 ноябрда кириш журналида 10787 рақами билан қайд этилган. Мазкур маълумотномага кўра, тақдим этилган ғўза кўсаклари текширилганда, уларда Colletotrichum gossypii паразит замбуруғи келтириб чиқарадиган антракноз касаллиги аниқланган. Бу касалликка қарши кураш чораларидан бири чигитларни икки соат мобайнида фермалин билан (бир томчи фермалинга 300 томчи сувни араштириб, эритма тайёрлаб) дезинфекция қилишдан иборат бўлган. Шунингдек, А.А.Ячевский томонидан тузилган ва 1903 йилда Санкт-Петербургда В.Киршбаум типографиясида чоп этилган «Болезни и повреждения хлопчатника» номли рисоланинг 2 нусхаси маълумотномага илова қилинган. Бундан ташқари, С.В. Понятовский мазкур рисоланинг ғўза касаллигига тааллуқли бўлган 16-17-бетларини ўзбек тилига таржима қилиш, литография усулида бўлса ҳам босиб чиқариш ҳамда маълумотларни аҳоли ўртасида тарқатишни таклиф этган. Канцелярия ҳузуридаги типографиянинг мудири томонидан 1905 йил 12 ноябрда берилган маълумотномага кўра, араб имлосида «Ғўза кўсаги касалликлари» рисоласини, иккита расм билан, 1000 та нусхада нашр этиш 35 рубл, 2000 та нусхаси учун эса 45 рубл миқдорда нарх белгиланган [15.1-7 ор, 33-33ор].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон генерал-губернатори канцелярияси фонди ҳужжатлари таҳлили Фарғона вилоятида мустамлака даврида пахтачилик соҳасида ирригация иншоотларини муайян даражада такомиллаштириш, пахта майдонларини кенгайтириш, пахта зараркунандаларига қарши кураш кабиларни чоризм манфаатларини кўзда тутган ҳолда тизимли йўлга қўйишга ҳаракат қилинганини кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016.– 56 б.

2. Ўзбекистон тарихи. Дарслик. – Т.: 2005.– 534 б.

3. Ўзбекистон тарихи. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2011. –552 б.

4. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон пахтачилиги тарихидан. – Т.: Фан, 1980. – 48 б; Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Т.: Шарқ, 2006. – 352 б.

5. Алимов И.А. Архившунослик. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур бўстони, 2015. –192 б.

6. Эргашев Б.Э. Делопроизводственная деятельность канцелярии Туркестанского генерал – губернаторства (историко-источниковедческий анализ). – Т.: Фан, 2015. – 224 с.

7. Хошимов С.А, Расулов Б.М, Ҳакимов А.А. Манбашунослик (Ўқув қўлланма). – Т.: 2014.–144 б.

8. Горфейн Г.М., Шепелев Л.Е. Архивоведение. Учебное пособие. - Л.: ЛГУ, 1971. – 81 с.

9. Шарафиддинов А. Фарғона вилояти тарихидан лавҳалар (XIX аср охири – XX аср бошлари). 1-китоб.-Фарғона, 2013.–76 б.

10. ЎзР МДА. Фонд И-1, 11-рўйхат, 979-иш.

11. Пахтачилик. Дарслик. – Т.: Меҳнат, 1990.–352 б.

12. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси (Тарихнинг долзарб масалалари). – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000.–288 б.

13. Шепелев Л.Е. Работа исследователя с архивными документами. – М.: Наука, 1966. –128 с.

14. ЎзР МДА, Фонд И-1, 12-рўйхат, 621-иш.

15. ЎзР МДА. Фонд И-1, 12-рўйхат, 251-иш.

Андижон давлат университети,
2018 йил 26 мартда қабул қилинган
(Тақризчи: доц. С.Ҳошимов)